

УДК 902/904(477)

Ковальова І.Ф.

**РОМАН В. ДОМОНТОВИЧА (В.П. ПЕТРОВА) «БЕЗ ҐРУНТУ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДНІПРОГЕСІВСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1927-1932 РР.**

На підставі тексту роману розглядається історія досліджень пам'яток черняхівської археологічної культури Дніпровського Надпоріжжя.

Ключові слова: В. Домонтович (В.П. Петров), роман, Дніпрогесівська археологічна експедиція, черняхівська культура, поселення, могильник.

На основании текста романа рассматривается история исследований памятников черняховской археологической культуры Днепровского Надпорожья.

Ключевые слова: В. Домонтович (В.П. Петров), роман, Днепрогэсовская археологическая экспедиция, черняховская культура, поселение, могильник.

On the basis of the text of the novel the history of chernyakhivs'ka archaeological culture settlements of Dnipro river region is examined.

Key words: V. Domontovich (V.P. Petrov), novel, Dniproges archaeological expedition, chernyakhivs'ka culture, settlement, grave-digger.

Перші публікації глав роману В. Домонтовича «Без ґрунту», за свідченням В.М. Андрєєва, з'являються у 1942-1943 рр., окремою книжкою його було видано у 1948 р., а в Україні – навіть тільки у 1999 р. [1, с. 55; 5; 6]. Але кожен, знайомий зі змістом роману, відчуває, що сторінки, присвячені перебуванню у Дніпропетровську головного героя (котрий є втіленням самого автора), написані за живим слідом тих подій, що стали визначальними у житті України, зокрема Наддніпрянщини, на початку 30-х рр. минулого століття. Будівництво поруч із селищем Кічкас (сучасне м. Запоріжжя) найбільшої на той час гідроелектростанції із могутньою греблею, завдяки якій рівень води у Дніпрі значно підвищувався, затоплюючи славнозвісні Пороги, що забезпечувало вільне пересування річкою від витоків до самого моря, стало початком реалізації плану індустріалізації й, одночасно, остаточною руйнацією того традиційного ґрунту, на якому ще трималося родинне і суспільне життя, і який надавав людині впевненості у собі та наступному дні.

Символами цієї втрати в романі виступають: заплановане безглузде знесення у Дніпропетровську т. зв. Варязької церкви із її високохудожніми мозаїками, замість котрої передбачено будівництво житлового комплексу-комуни, та затоплення Порогів, а разом із ними – порушення віковичного укладу мешканців Надпоріжжя, зокрема, дніпровських лоцманів, перші письмові згадки про яких сягають XIII ст. В романі «Без ґрунту» знаходимо чи не найкращий опис цього дива природи, приреченого на загибель: «Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила, як поранений звір.

З рани кошлатого звіра текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю. Я намагався перекричати гул ріки. Первозданний камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в ареолі піни. Ми були перенесені на тисячоліття назад» [6, с. 370].

Герой роману В. Домонтовича – літературознавець, етнограф, дослідник архітектури українського бароко, науковий консультант Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Це повністю співпадає з тогочасними посадами самого автора – В.П. Петрова. Він вводить нас у епіцентр суперечностей, які виникають між прихильниками збереження Варязької церкви і тими, що ладні знищити все на шляху до нового життя (у романі – інженер-будівельник Станислав Бирський). Драматичність і безнадійність цього протистояння, задалегідь приреченого політичним і державним тиском на поразку перших, розкрита у сцені зібрання у номері готелю, де мешкає герой. Для нас має інтерес опис присутніх на зборах Д. І. Яворницького та його заступника по Історичному музею П. П. Козаря, виведених в образах «двох дідів», та їхньої реакції на описувані події: «Прийшов директор Історичного музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Йванович Криницький з своїм заступником, завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень» [6, с. 180]. І далі: «Я відчуваю: вони переживають трагічне в його рафінованому, чистому вигляді. Всередині в них відбувається процес кристалізації трагічного» [6, с. 190].

В іншому місці роману автор, він же вчений В. Петров, знайомить нас із проблемами Дніпрельстану та відкриттями археологічної експедиції: «Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчувану побудову Дніпрельстану... про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишаться тільки довільною згадкою історії... Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія ні до чого стане» [6, с. 344]. Виходячи з тексту, можна запропонувати датування розмови цього уривку не раніше 1932 р., на що вказує наведений далі перелік археологічних пам'яток, відкритих на той час Дніпрогесівською експедицією: «Серед нас, в нашому гурті, були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь у розкопах Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною наукою... Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрени на Самарі, поховання в кам'яних кістах доби бронзи, скітські кургани, розкопані довкола порогів, – визначали етапи наших уявних мандрівок. Нарешті, ми підійшли до могильників з I–IV ст. по Різдві, що їх копав П. Козар у Волоському. Чи усвідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?» [6, с. 344-345].

Відповідь на риторичне запитання про вагу розкопів для науки слід шукати як в відкриттях Дніпрогесівської археологічної експедиції, так і в реаліях власного і наукового життя В. П. Петрова, пов'язаних з його

організаційною і науковою діяльністю як співробітника, в 1927-1930 рр. – керівника Етнографічної Комісії ВУАН. За його ініціативи було створено експедицію з дослідження професійної корпорації дніпровських лоцманів, які проводилися у сс. Лоцманська Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські Хутори сучасної Дніпропетровської області. Саме під час останніх, як відзначає В. М. Андрєєв [1, с. 47-60], В. П. Петров мав можливість тісно спілкуватися із академіком Д.І. Яворницьким, котрий тоді ж очолював створену за його ініціативи і затверджену 17.02.1927 р. на спільному засіданні РНК, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпробуду Дніпрогесівську археологічну експедицію, що стала першою спробою проведення досліджень на індустріальних новобудовах України [8, с. 52-56]. Не виникає сумніву стосовно доброї обізнаності автора роману В. Домонтовича – вченого В. Петрова – із її відкриттями.

Що ж тоді викликало це несподіване запитання? За відповіддю звернемося до матеріалів Дніпрогесівської археологічної експедиції. Оскільки сьогодні існує можливість використання попередніх публікацій [7-10; 13; 20] та архівних джерел, нашу увагу зосереджено лише на одній із пов'язаних з її діяльністю наукових проблем, а саме – із відкриттям у Надпоріжжі пам'яток черняхівської археологічної культури доби раннього середньовіччя (III–IV ст. н. е). На наш погляд, запитання в тексті роману «Без ґрунту» відноситься саме до неї.

Вперше у липні 1929 року на правому березі Дніпра між північною околицею с. Привільне та радгоспом «Отрадне» науковим співробітником експедиції В. А. Грінченком було відкрито поселення культури полів поховань черняхівської культури [3, арк. 1–6]. Автор відкриття пише: «На радгоспних городах площею 5 га було зібрано фрагменти кружального посуду чудової роботи та грубих ліпних горщиків». Як виявилось в ході розкопок, скупчення кераміки, каміння та попелу, що спостерігалися на поверхні, відповідали розміщенню давніх жител-напівземлянок. В. А. Грінченко у звіті писав: «Знахідки настільки цінні, особливо для півдня України... що я вирішив начати розвідку і не починати розкопок, чекаючи особистого розпорядження начальника експедиції» (Д. І. Яворницького – *І. К.*). Всього було закладено 41 шурфи та дві траншеї площею 300 м. кв., в яких відкрито два житла, в тому числі велику землянку прямокутної форми із двох приміщень. Вхід, розташований зі сходу, вів до меншого з приміщень, в трьох кутах котрого залишилися ямки від стовпів, що підтримували дах, в четвертому куті знаходилася піч-кам'янка. У більшому за розмірами приміщенні справа від входу відкрито залишки глинобитної печі. У житлі знайдено посуд, переважно ліпні горщики, сковорідки, кухлі, чисельні кістки свійських тварин, ячну шкаралупу та риб'ячі кістки й луску. Вироби з металу представлено знахідками ножа та залізної оковки до дерев'яної лопати».

В тому ж 1929 р. було відкрито й частково досліджено «незвичайно цікаву пам'ятку, поки що першу і єдину не тільки в працях експедиції, але й взагалі на теренах Надпоріжжя» [11, арк. 1-2]. Мова йде про ґрунтовий

могильник черняхівської культури, відкритий на схилі балки Вільної за 1 км на північ від села. З цього приводу Д. І. Яворницький у листі до ВУАКу від 27.06.1929 р. повідомляє про відкриття: «... у районі с. Привільного могильника культури лятена, надзвичайно цікавої пам'ятки, поки що єдиної не лише у працях експедиції, але взагалі на теренах Припоріжжя» [21, арк. 1].

Загальна площа розкопу 1929 р. становила близько 400 м кв. На глибині від 0,6 до 0,8 м було відкрито 18 поховань, здійснених шляхом кремації на стороні. Рештки тілоспалень знаходилися в урнах, за які правили звичайні ліпні горщики, накриті зверху мисками чи фрагментами великих посудин. Серед попелу та кальцинованих кісток звичайною знахідкою були опалені прикраси та побутові речі – багатогранні сердолікові та кольорові скляні намиста, кістяні гребені із бронзовими гвіздками й пунктирним орнаментом на спинці, залізні підвіски – трапецієвидні і у вигляді мініатюрних віdereць, залізні застібки-фібули. Як в урнах, так і поруч з ними було знайдено високоякісний гончарний посуд – лощені орнаментовані кубки, миски і глеки. Також на глибині 1,5-1,8 м було відкрито 10 поховань, здійснених шляхом тілопокладення на спині чи боці з дотриманням північної орієнтації. Їх відрізняє багатство поховального інвентарю – срібні і бронзові фібули, такі ж підвіски, різноманітні намиста, серед котрих є виготовлені з коралів та бурштину. «Майже всі поховання обставлено... посудом різних розмірів та форм» [11, арк. 14]. Датування могильника III–IV ст. по Р. Х. побудовано за аналогіями інвентаря похованням із знахідками римських монет [12, арк. 35].

Розглянуті поселення і могильник поблизу с. Привільного належать до найповніше досліджених, але не єдиних черняхівських пам'яток, відкритих під час робіт Дніпрогесівської археологічної експедиції, із котрими мав можливість ознайомитися герой В. Домонтовича-Петрова. В тому ж 1929 р. М. О. Міллером разом із І. Е. Потаповим у балці Сухенька поблизу радгоспу «Отрадне» було відкрите ще одне «селище римського періоду»; аналогічне йому зафіксоване розвідкою на території с. Новоолександрівка. У 1930 р. В.А. Грінченко досліджував поселення і могильник черняхівської культури в с. Федорівка. Поштовхом до досліджень стало повідомлення, яке надійшло від мешканця цього села Г.І. Товстика, який під час будівництва хати відкопав три горщики [4, арк. 1-2]. Розвідкою була встановлена присутність фрагментів типового ліпного та кружального черняхівського посуду на площі 1,5 га. Розкопки провадилися так званою «перевальною» траншеєю у напрямку балки Щербині на відстані 400 м від Дніпра. Всього було відкрито 8 поховань – тілоспалень та 2 тілопокладення в північній орієнтації. Супутній інвентар складався переважно з високоякісного гончарного посуду з рельєфною орнаментацією канелюрами та пружками.

За даними А.Т. Брайчевської із посиланням на С.В. Коршенко (до речі, співробітник В.П. Петрова під час роботи останнього в Інституті археології АН УРСР), у 1930 р. було відкрито ще один могильник культури полів поховань на площі майдану А «Дніпрозаводбуду» [2, с. 183]. Однак у «Звітах» експедиції за 1930 і наступні роки відомості про нього відсутні, що може бути пояснено вкрай важкою ситуацією, що склалася. У зв'язку із нестачею

дослідників і часу, за висловом головного інженера Дніпробуду проф. Веденеєва, «до 15 квітня рельєф майдану А так зміниться, що від курганів не залишиться й сліду». Циркулярним розпорядженням Д.І. Яворницького від 8 серпня 1930 р. [19, арк. 3] вимагалось припинити дослідження на площі Дніпрозаводбуду і всім дослідникам «пересуватися вгору за течією Дніпра, обстежуючи острови і береги». Для спостережень за земляними роботами на майдані А було залишено одного Г.Г. Мартенса і, якщо могильник дійсно було відкрито, він залишився недослідженим.

Однак протягом 1931-1932 рр. черняхівські пам'ятки не зникають з переліку відкриттів експедиції. Так, Т.М. Кірановим під час розкопок на о. Хортиці було зафіксовано матеріали культури полів поховань. На лівому березі Дніпра нижче впадіння р. Самари також відкрито ряд пунктів із черняхівською керамікою. У верхньому шарі поселення доби пізньої бронзи, на карті розкопок М.О. Міллера під № 9, на Ігреньському півострові (зараз ж/м Придніпровськ) позначено знахідки кераміки «готської стадії» [14]. Сліди поселення того ж часу відкрито поблизу Лоцманської Кам'янки. Тому маємо всі підстави для ствердження виключної ролі досліджень Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927-1932 рр. у встановленні заселення Надпоріжжя носіями однієї із важливіших для розуміння процесів, що відбувалися на теренах України за часів пізньої римської доби – раннього середньовіччя, черняхівської культури. Чому ж саме це культурне утворення стало таким важливим для кількох наступних поколінь дослідників?

З часу відкриття пам'яток культури полів поховань (зарубинецької та черняхівської) в науці спостерігалось домінування поглядів на їх походження першовідкривача, київського археолога В. В. Хвойка, як на автохтонні і пов'язані із походженням давніх слов'ян, що, однак, не заперечувало існуванню інших визначень, зокрема існування так званої «готської теорії». Однак під час загострення в 30-ті рр., особливо за часів «Третього Рейху», полеміки з боку археологів Німеччини стосовно винятково германського походження населення, що залишило пам'ятки східноєвропейських культур поховальних полів, в радянській науці позначається зростання політичної актуальності досліджень з черняхівської проблематики, що потребувало пошуку нових переконливих доказів на користь її автохтонного походження.

Із цим пов'язані наступні дослідження в Надпоріжжі, здійснені у 1940 році розвідковою експедицією під керівництвом Т.М. Фещенка, продовжені у 1941 р. Середньо-Дніпровською археологічною експедицією під його ж керівництвом [18; 17]. Їх завданням був огляд досліджених Дніпрогесівською експедицією черняхівських пам'яток з метою доповнення наявних свідчень та пошук нових. В згадуваній праці А. Т. Брайчевської знаходимо перелік населених пунктів Надпоріжжя, поряд із котрими на початку 40-х років були відкриті нові черняхівські поселення та могильники: Микільське, балка Жуча; Новоолександрівка, могильник на садибі гр. Білика; Волоське, ур. Скеля; Федорівка, балки Куценька; Августіновка; хут. Майорка [2, с. 150-183].

Зацікавлення у подальшому розшуку і дослідженнях черняхівських пам'яток Надпоріжжя отримало нові стимули під час німецької окупації 1942-1943 рр. в зв'язку із діяльністю спеціалізованих установ Третього рейху, зокрема «Спадщини пращурів» («Das Ahnenerbe»). Цьому періоду у дослідженнях черняхівських пам'яток Дніпровського Надпоріжжя останнім часом присвячено змістовні статті дніпропетровських дослідників [15; 16].

Письменник В. Домонтович в якості вченого В.П. Петрова як ніхто інший був знайомий із тогочасним станом досліджень черняхівської археологічної культури. В згадуваній праці В.М. Андреева у розділі «На шляху до успіху» яскраво висвітлено організаційну і наукову діяльність В.П. Петрова у галузі археології протягом 30-40-х рр. минулого століття [1, с. 91-105]. Працюючи науковим співробітником, згодом завідувачем сектору дофеодальної і феодальної археології Інституту історії матеріальної культури, а з кінця 30-х – сектору слов'яно-руської археології Інституту археології АН УРСР, В.П. Петров очолював проект по створенню багатотомного видання «Пам'ятники культури «полів поховань» на території УРСР», а також «Археологічної карти» відомих на той час пам'яток, вилученню й вивченню наявних в музеях України колекцій і розгортанню нових масштабних польових досліджень. За проектом, запропонованим В.П. Петровим, проводилася робота у регіонах, зокрема Львові, було підготовлено напередодні війни до друку перший том зібрання «Пам'ятки культури «полів поховань» на території УРСР». Підводячи підсумок цьому відрізку у житті і діяльності вченого В.П. Петрова, можемо констатувати незвичайну насиченість і результативність. Без перебільшення можна сказати, що саме тоді було закладено підвалини власної оригінальної концепції безперервності слов'янського етногенезу, до якого увійшли скіфи, сармати, черняхівці.

Однак повернемося до часів, про які йдеться у романі. Вже тоді гострим зором письменника, озброєного власним науковим досвідом і спостереженнями попередників, В. Домонтович – В.П. Петров побачив за артефактами людей, що їх залишили, збагативши роман і нашу літературу уривком незвичайної експресії й виразності, в якому простежено чинники і діючі сили, що призвели до зародження нового етносу і нового життя в степах колишньої Сарматії.

Відсилаючи читачів до тексту роману [6, с. 345-348], вважаю за необхідне навести найважливіші, на мій погляд, місця з нього: «Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на схід, до Донця й Дону.

Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнутий кінським потом, з довгим волоссям, підібраним на лобі вузьким ремінцем. одягнений у довгі шкіряні штани й такі ж постолі, що кочуючи з стадами по степах, годувався кобилячим молоком, солодким хмільним кумисом і, розпаливши на ніч вогнище варив у великих металевих казанах м'ясо та просяну кашу, – вперше поголив собі бороду й підстриг своє рудаке волосся. Він змінив свій спосіб життя. ...Колишній войовничий скотар, грабіжник і вершник, зник. Він

поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні... Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України. Ми наважуємося висловити припущення, що серед поетів, які в цей період репрезентували для Європи добу срібної латини в колі сучасників Авзонія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Галлії, але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії. Хто були вони... Геленоскити, про яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?» [6, с. 345-348].

Відповідь знаходимо у автора: наведений ним опис способу життя і поховального обряду, досконалого кружального лощеного посуду, жіночих прикрас, застібок-фібул, інших проявів матеріальної культури відповідає уявленням про черняхівську археологічну культуру – величезне поліетнічне утворення, в котрому, наче в горні згадуваного в романі черняхівського ливаря, зливалися у єдину крицю нащадки скіфів-землеробів, сармато-аланських, слов'янських та прийшлих германських племен.

Бібліографічні посилання:

1. Андреев Віталій. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого / Віталій Андреев. – Д.: Герда, 2012. – 293 с.
2. Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И.М. Фещенко, А.В. Бодянского и автора) / А.Т. Брайчевская. – Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – М.–Л., 1960. – № 82. – С. 148–191.
3. Грінченко В.А. Коротке подання за розкопи полів поховань між с. Привільним та радгоспом «Отрадне» / В.А. Грінченко // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 18. – Спр. 57. – Арк. 1-6.
4. Грінченко В.А. Щоденник розкопок в с. Хведорівка (поля поховань) / В.А. Грінченко // НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 71. – 49 арк.
5. Домонтович В. Без ґрунту. Повість. – Регенсбург: Видання Михайла Борецького, 1948. – 218 с.
6. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи / В. Домонтович. – К.: Критика, 1999. – 381 с.
7. Ковалева И.Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровгэсовской новостроечной экспедиции / И.Ф. Ковалева // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – Запоріжжя. – 2012. – XII. – С. 196-205.
8. Ковалева И.Ф. Днепровгэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. Дис. канд ист. наук: 07.00.06 / И.Ф. Ковалева. – Д., 1971. – 289 с.
9. Ковалева И.Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепровгэсовской археологической экспедиции НКПроса 1927–1932 гг.): Уч. пособ. / И.Ф. Ковалева. – Д.: ДГУ, 1980. – 71 с.
10. Ковальова І.Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І.Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я (далі – ПАП). – Д.: ДНУ, 2003. – С. 4–13.
11. Козар П.А. Археологічні дослідження в садибі гр. Петрова в селі Привільному Хортицького району / П.А. Козар // НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 38. – 57 арк.; Спр. 39-61 арк.
12. Козар П.А. Археологічні розвідки на о. Пурисових на р. Дніпрі нижче порогу Вільного та у садибі гр. Петрова в с. Привільному Хортицького району 1929 р. / П.А. Козар // НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 37. – 142 арк.
13. Ляшко С.Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее

роль в развитии отечественной археологической науки / С.Н. Ляшко // ПАП. – Д.: ДНУ, 2003. – С. 14-27.

14. Міллер М.О. Звіт за археологічні дослідження терену затоплення Дніпра від р. Сури до р. Самари в 1931-1932 рр. / М.О. Міллер // НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 145. – 46 арк.

15. Тесленко Д.Л. Керамика из раскопок 1942-1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Ново-Александровка в Днепропетровском Надпорожье / Д.Л. Тесленко // Производство керамики в Восточной Европе: поздне римское время – раннее средневековье – новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.). – Харьков, 2013. – Вып. 2. – С. 115–124.

16. Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю., Тесленко О.І. Діяльність зондерштабу прадавньої історії оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943) / Д.Л. Тесленко, Ю.Ю. Фанигін, О.І. Тесленко // Вопросы германской истории. – Д.: Пороги, 2007. – С. 382–394.

17. Фещенко І.М. Историческое прошлое территории Днепрогэса и порожистой части Днепра. Черновик статті / І. М. Фещенко // НА ІА НАНУ. – Ф. 8. – Спр. 4. – 41 арк.

18. Фещенко І.М. Матеріали археологічних розвідок 1929-1940 рр. в Дніпропетровській та Запорізькій областях. Матеріали до статті / І.М. Фещенко // НА ІА НАНУ. – Ф. 8. – Спр. 1. – 138 арк.

19. Циркулярне розпорядження Д.І. Яворницького від 8 серпня 1930 р. / Д.І. Яворницький // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1310. – Арк. 45.

20. Яворницький Д.І. Лист від 8 серпня 1930 р. / Д.І. Яворницький // Науково-діловодчий архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 3.

21. Яворницький Д.І. Лист до ВУАКУ про роботу археологічної експедиції на Дніпробуді від 27.VI-1929 р. / Д.І. Яворницький // НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 59. – 3 арк.

22. Яременко І.І. Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д.І. Яворницького. Дис. канд. іст. наук: 07.00.04 / І.І. Яременко. – Д., 1994. – 320 с.

Надійшла до редколегії 15.09.2014.